

УДК 37.06:371.09

І. Д. Сахневич,

кандидат педагогічних наук

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Проблема формування громадянського самовизначення є предметом розгляду широкого кола гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, педагогіки, психології, які в центр своєї уваги ставлять людину, розвиток її здатності до свідомого вибору власної життєвої позиції. У статті розглянуто науково-теоретичне підґрунтя проблеми формування громадянського самовизначення робітничої молоді у позанавчальній діяльності. У контексті досліджувальної проблеми аналізуються поняття "самовизначення", "громадянськість", "громадянське самовизначення", "позанавчальна діяльність", "громадянське самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів".

Процес розбудови й утвердження суверенної, правової, демократичної держави органічно пов'язаний із становленням громадянського суспільства в Україні, що передбачає суттєву трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості народу. Повноцінне формування особистості не може позитивно реалізовуватися без громадянської основи.

Філософські аспекти проблеми самовизначення розкриваються у працях В. Андрушенка, І. Бойченко, М. Горлача, А. Грицанова, В. Кременя, І. Надольного, В. Петрушенка, Є. Подольської, В. Панова, В. Рибалки, С. Утченко та ін. Наукова література філософського спрямування подає поняття "самовизначення" (англ. self-determination) як процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоздійснення у конкретних обставинах життя, основний механізм знаходження і прояву волі.

Вчені В. Андрушенко, І. Бойченко, І. Надольний зазначають, що самовизначення дозволяє людині перебувати у творчому відношенні до дійсності та до себе самої; "якщо би людина визначалася чинниками ззовні, вона була би простою часткою загального природно-космічного процесу. Як особистість людина сама визначає себе, своє життя, свою долю, свій буттєвий статус і свою настроченість щодо буття і життя" [2: 210].

Метою статті є аналіз стану проблеми формування громадянського самовизначення робітничої молоді у позанавчальній діяльності в гуманітарних науках. У контексті досліджувальної проблеми вважаємо за необхідне звернутися до аналізу суті понять "самовизначення", "громадянськість", "громадянське самовизначення", "ранній юнацький вік", "позанавчальна діяльність", "громадянське самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів".

У великому тлумачному словнику сучасної української мови "самовизначення" трактується як дія від дієслова "самовизначатися", що означає усвідомити себе, свої класові, суспільні інтереси, визначити своє власне існування, своє місце в житті, у суспільстві, почати існувати самостійно [1: 1098].

В індивідуальному бутті конкретної особистості певним чином перетинаються ознаки суспільної історії та ознаки індивідуальної історії буттєвого діяння даної особистості. І. Маноха зазначає, що сутнісні ознаки цього перетину, а саме ознаки взаємовпливів конкретної особистості й історичного процесу як такого, знаходять своє відображення у кожній з форм буттєвого виявлення індивідуальної природи особистості, а особливо у способах вчинкового діяння особистості у світі.

Таким чином, у філософії самовизначення пов'язується з актами виявлення і ствердження індивідуальної позиції в проблемних ситуаціях, коли люди постають перед проблемою альтернативного вибору і повинні прийняти екзистенціальні або прагматичні рішення. Саме завдяки свободі вибору в різних сферах діяльності людина стає активним суб'єктом суспільного розвитку. Мірою свободи виступає відповідальність як здатність особистості приймати адекватне ситуації рішення, передбачати наслідки своїх дій та відповідати за них перед суспільством.

Соціологічний підхід дозволяє скласти загальні уявлення щодо головних характеристик процесу самовизначення і найповніше розкриває їх у контексті соціалізації особистості, у процесі якої відбувається засвоєння індивідом соціального досвіду, цінностей, норм суспільства та соціальних груп і включення особистості в систему суспільних відношень, у тому числі в мікросоціум; у систему ролей, прав і обов'язків громадянина. Вчені Р. Бернс, В. Болгарина, В. Волович, А. Кемпінський, М. Козловець, Ч. Кулі, В. Ларцев, Р. Лінтон, Г. Ложкін, М. Лукашевич, Д. Мід, О. Семашко, Л. Сохань, О. Якуба та ін. розглядають самовизначення як результат соціального розвитку особистості, важливий набуток онтогенезу, пов'язаний із формуванням розгорнутої соціальної позиції молодої людини у ставленні до навколишнього світу (людей та речей). Воно є суб'єктивним усвідомленням себе самостійним членом суспільства, розуміння свого місця і призначення в ньому і зумовлене певним рівнем свідомості, соціальної відповідальності, потреби в самореалізації своїх можливостей.

З огляду на вищесказане, підкреслимо, що в соціології самовизначення трактується як структурно-особистісне утворення, яке відображає характер взаємовідносин особистості та суспільства і виражає

суб'єктність особистості. Ланкою, що пов'язує особистість з соціумом, є факт усвідомлення нею відповідних соціальних норм і прикладів, який зумовлює рівень функціонування особистості як соціальної одиниці.

Психологічна сторона самовизначення розкривається через складний комплекс відчуттів людини, особливості сприймання нею дійсності й систему відносин, що формуються в індивідуальному досвіді особистості й істотно впливають на її стосунки, дії, вчинки та рішення. Розгляд різних підходів до проблеми самовизначення дозволяє виділити кілька істотних характеристик, на яких частіше всього зупиняється увага психологів. Це зв'язок самовизначення з: проблемами розвитку особи і її самосвідомості (К. Абульханова-Славська, Т. Афанасьєва, Л. Божович, М. Боришевський, Г. Костюк, В. Сафін, І. Федоришина, І. Чеснокова); проблемами соціальної зрілості й визначення життєвої позиції (Л. Анциферова, М. Гінзбург, А. Мудрик, Б. Кайгородов, С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн); оцінним ставленням індивіда до самого себе, його ціннісно-сисловою сферою – ціннісними орієнтаціями, життєвими планами, ідеалами, мотивами, ментальністю (О. Киричук, І. Кон, А. Мудрик, В. Петровський, В. Столін).

Методологічні основи підходу до проблеми самовизначення особистості закладені видатним психологом С. Рубінштейном. Опираючись на висунутий ним принцип – зовнішні причини діють, заломлюючись через внутрішні умови, – вчений стверджує, що ефект дії залежить від внутрішніх властивостей суб'єкта, а це означає, що всяка детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім, як самовизначення (визначення внутрішніх властивостей суб'єкта).

У понятті самовизначення, таким чином, виражається активна природа, отже, на відміну від зовнішньої детермінації, самовизначення виступає як самодетермінація. Цей підхід аналізується і в працях К. Абульханової-Славської, І. Чеснокової, Л. Орбан, Р. Веєрман, О. Киричука, І. Тисячник, в яких підкреслюється, що ключовим моментом самовизначення є самодетермінація, власна активність особистості, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію. Саме в даній складовій виявляється ступінь включеності особистості у суспільство. Вчені вважають, що самовизначення передбачає не тільки вибір соціальної ролі, а й реалізацію даної ролі, тобто певний спосіб самореалізації через вибрану роль.

На думку Д. Фельдштейна, В. Сафіна, Г. Новікова, самовизначення характеризує соціальну зрілість підлітка і є результатом накопичення росту рефлексії, самооцінки, самоконтролю, розвитку самосвідомості, на основі якого в молодій людини і відбувається самовизначення, що ґрунтується на усвідомленні себе в суспільстві, соціально орієнтованих цінностях і просоціальних мотивах.

Вчені І. Бех, М. Гінзбург, О. Киричук, А. Мудрик, І. Тисячник та ін. пов'язують самовизначення з розвитком творчої активності особистості. Зокрема, І. Бех розглядає самовизначення особистості як "здатність визначати й реалізувати ціннісну ієрархію своєї життєдіяльності, вміння переосмислювати власну моральну сутність залежно від конкретної культурно-історичної ситуації" [3: 151]. А. Мудрик вивчає дане поняття у зв'язку з процесами самопізнання, самооцінки, формування світогляду і знаходження власної позиції. Такий пошук власної позиції у світі, за вченим, відбувається через процес відокремлення, у формі внутрішнього діалогу людини з самою собою, з оточуючими і зі світом, як цілим. Дослідники О. Киричук, І. Тисячник характеризують самовизначення як процес пошуку і віднайдення в координатах ціннісно-сислової свідомості свого місця в житті, результатом якого є трансформація особистісних смислів у якісно нові психологічні утворення, що репрезентують вищий рівень саморегуляції людини.

З аспектом самореалізації пов'язують самовизначення учені В. Панок, Г. Рудь, в результаті чого "особистість, роблячи вибір серед доступних варіантів, включається в ті чи інші структури суспільного життя, фактично самообмежується, тобто усвідомлює певні реальні межі, в яких доводиться існувати" [4: 195].

Етапи становлення самовизначення окреслює в своїх працях дослідник Є. Весна, а саме: усвідомлення дійсності; усвідомлення себе; співвіднесення дійсності із своєю системою норм, цінностей і оцінок; співвіднесення себе й своїх можливостей з вимогами об'єктивної реальності; самооцінка; власне вибір певної ролі, позиції в суспільстві.

К. Абульханова-Славська визначає рівні розвитку самовизначення особистості: на вихідному рівні організації життя індивіда особистість ніби виділяється з ходу подій життя та змін його умов; тут організація життя відбувається в єдності з його здійсненням; на наступному рівні особистість починає виділятися, самовизначатися відносно подій, мінливість індивіда з їх плином припиняється – особистість стає стабільною; на вищому рівні особистість не тільки самовизначається відносно ходу окремих подій (до тих чи інших власних учинків, бажань і т. ін.), вона самовизначається в процесі життя загалом. Людина починає все більш послідовно і конкретно дотримуватися своєї лінії життя, яка має власну логіку, не обов'язково таку, що веде до успіху чи задоволення [5: 36].

Основоположним моментом виникнення феномена самовизначення є розвиток мотиваційно-потребової сфери на основі особистісних смислів і формування ціннісно-сислової системи загалом. Вчені А. Маслоу, Ю. Орлов, Р. Немов, В. Іванніков та ін. уявляють класифікацію потреб людини як систему з головними і похідними потребами, при цьому потребу в самовизначенні та самореалізації неодмінно відносять до вищих духовних потреб.

У віковій психології проблема самовизначення особистості вивчається у зв'язку зі специфікою юнацького віку, процесами формування світогляду, соціалізації й вибору сфери професійної діяльності, виховання громадянина держави. Вчені Р. Бернс, Л. Божович, М. Гінзбург, І. Дубровіна, В. Журавльов, І. Кон, А. Кухарчук, А. Мудрик, Р. Пасічняк, І. Чеснокова, П. Шавір трактують самовизначення як основне новоутворення періоду ранньої юності, що передбачає формування в юнаків і дівчат стійких та усвідомлених переконань, принципів, норм поведінки, ідеалів, вироблення умінь спостерігати та осмислювати явища оточуючого життя, розуміти самого себе. Розвиток особистості при цьому визначається не стільки системою засвоєних знань, скільки підготовленістю до прийняття рішень та до самостійних дій у нових ситуаціях і умовах, визначає умови та специфіку розвитку особистості.

У наукових дослідженнях самовизначення особистості виявляється у вигляді таких часткових форм: соціальне (В. Журавльов, В. Лебедева); громадянське (О. Киричук, І. Тисячник); професійне (В. Жуковська, Ф. Іващенко, В. Мачуський, А. Кухарчук, О. Капустіна, І. Кравченко, Б. Орлов, З. Становських, А. Ценципієр, П. Шавір); ціннісне (В. Сметаняк); моральне (Ю. Трофімов, В. Рибалка, П. Гончарук); життєве (Г. Костюк, А. Рождественський, Л. Синютка, С. Панченко, А. Швидкий); статево-рольове (Д. Логвінова); суб'єктне (І. Нікітіна); особистісне (Ю. Репецький, Р. Пасічняк, Н. Горач); самовизначення в колективі (А. Петровський); самовизначення творчої особистості (В. Давидов, В. Кемеров, М. Ковальчук, Л. Пономарьов) та ін., кожне з яких акцентує, як правило, яку-небудь одну сторону життєдіяльності або відношення людини. Центральною ланкою у всіх типах самовизначення особистості виступає акт вибору, який особистість здійснює свідомо і цілеспрямовано, і в якому усвідомлюються і реалізуються сутнісні смислові спрямування людини, її життєва позиція.

Серед зарубіжних учених самовизначення вивчали Е. Еріксон, Дж. Марша, Дж. Марсія, А. Ватерман, Дж. Мід, І. Гоффман, Р. Фогельсон, Ю. Хабермас, Х. Теджфел, Д. Рісман, Дж. Тернер та ін.

Психоаналітична парадигма (Е. Еріксон, Дж. Марша, Дж. Марсія, А. Ватерман) розглядає розвиток особистості через вибір між двома полярно спрямованими стосунками – до Світу і до самої себе; між повним підкоренням соціальним впливам та боротьбою із соціумом. Так, американський вчений Е. Еріксон зазначає, що головним завданням, яке постає перед індивідом у ранній юності, є формування почуття ідентичності на противагу ролевій невизначеності особистого "Я" і пов'язане із усвідомленням власної цінності та компетентності. На його думку, мати ідентичність означає: 1) відчувати себе, своє буття як особистості незмінним, незалежно від зміни ситуації, ролі; 2) пережити минуле, теперішнє і майбутнє як єдине ціле; 3) відчувати зв'язок між власною неперервністю і визначенням цієї неперервності іншими людьми.

Дослідження ідентичності в межах символічного інтеракціонізму, представниками якого є Дж. Мід, І. Гоффман, Р. Фогельсон, Ю. Хабермас, розуміється як здатність людини сприймати свою поведінку і життя загалом як єдине ціле. У їхній концепції ідентичність виникає як результат соціального досвіду людини, взаємодії з іншими людьми, за умови включеності індивіда в соціальну групу, в спілкуванні з членами цієї групи.

Когнітивістська психологія (Х. Теджфел, Д. Рісман, Дж. Тернер) відзначає соціальне походження ідентичності, яка формується в процесі соціальної взаємодії людей за допомогою мови. Самовизначення виступає як соціальна детермінація, за якої роль сутнісних сил людини малозначна, що робить таке рішення консервативним і практично неплідним.

Вивчення різних поглядів щодо розуміння самовизначення особистості свідчить, що психологи розглядають означене поняття як активну внутрішню діяльність особистості, спрямовану на гармонійну самореалізацію і втілення обраних цінностей у різних сферах життя. Така діяльність реалізується через самопізнання особистості, розвиток її самосвідомості, здійснення виборів, розв'язання внутрішніх суперечностей і є основним новоутворенням періоду ранньої юності.

У педагогічній літературі самовизначення розглядається не лише як процес, а й як результат виховної діяльності, що виражається в усвідомленні людиною сенсу власного життя, готовності адекватно сприймати свої прагнення, потенції, вимоги соціуму. С. Гончаренко тлумачить термін "самовизначення" як "самостійний вибір людиною свого шляху, мети, цінностей, моральних норм, майбутньої професії й умов життя" [6: 304].

Загалом, особистість, яка самовизначилася, – це самооцінюючий, саморегульований суб'єкт, який з урахуванням суспільних і власних потреб і можливостей може самостійно ставити життєві цілі, досягати і нести відповідальність за свою діяльність, учинки, поведінку.

Отже, поняття самовизначення, яким оперують філософи, соціологи, психологи та педагоги на сьогодні має багато інтерпретацій, у результаті чого виникає потреба синтетичного підходу до розгляду його змісту, інтеграція різних сторін життєдіяльності людини на різних рівнях онтогенезу – інтра-, інтер-, метаіндивідуально. Ми погоджуємося з думкою науковців О. Киричука, І. Тисячника, що таким тлумаченням може стати громадянське самовизначення.

У контексті досліджувальної проблеми вважаємо за необхідне звернутися до аналізу суті поняття "громадянськість".

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає громадянськість як "усвідомлення кожним громадянином своїх прав та обов'язків щодо держави, суспільства, почуття відповідальності за їхнє становище" [1: 199].

Проблемі становлення громадянина присвячені праці сучасних філософів В. Андрущенко, І. Бойченко, Дж. Гесена, В. Кременя, І. Надольного, В. Петрушенка, Л. Сохань, І. Фролова, В. Шинкарука та ін. Громадянськість розглядається як моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є реальна участь людини у всіх суспільних справах. Велику роль у становленні демократичного суспільства І. Фролов відводить вихованню, яке має зробити все, аби суспільство було в руках гуманних, культурних і відповідальних людей. Наука і закон (Конституція), зазначає В. Андрущенко, дозволяють зосередитися на головному – на втіленні в систему освіти та виховання державної політики, на вихованні громадянина України.

Отже, учені-філософи розглядають процес формування громадянського суспільства і наголошують на необхідності виховання соціально-активних, свідомих громадян України.

У соціально-психологічному плані громадянськість трактується як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, зумовлену її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане лояльне ставлення до існуючих у державі порядків, законів, інституцій влади, почуття патріотизму, власної гідності, моральність, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння дотримуватися власних прав та обов'язків. Громадянськість як певна позиція особистості відносно рідної землі, народу, держави знаходить свій інтегрований прояв у громадянському самовизначенні особистості.

Проблемі громадянськості присвячені праці сучасних соціологів Д. Акімова, Н. Бойка, В. Болгаріної, В. Воловича, М. Захарченко, М. Лукашевича, В. Тарасенко, О. Якуби та ін. Зокрема, Н. Бойко наголошує на тому, що нові стосунки "влада – громадянин" потребують зміни всіх агентів цього процесу, корегування форм і методів, зміни психології ставлення агентів одного до одного, а саме: установа відносин і незалежних партнерів соціальної взаємодії; формування активних суб'єктів соціального процесу з наданням рівних прав всім агентам взаємодії; виконання законів усіма членами суспільства; встановлення прозорих горизонтальних відносин у суспільстві, розвиток ефективної системи "зворотнього зв'язку", формування відносин двостороннього контролю за діяльністю агентів; формування довіри та взаємоповаги між агентами взаємодії; виховання самоповаги громадян, що передбачає, передусім, зміни засвоєних соціально-психологічних установок, стосовно відносин у державі; підвищення політичної активності громадян. Вважаємо цінною думку вченого, оскільки тільки соціально активний, свідомий громадянин здатен спонукати владу до активних дій, удосконалення позитивного розвитку суспільства.

Психологічна інтерпретація поняття "громадянськість" представлена по-різному, залежно від концептуальних положень авторів. Зокрема, громадянизація особистості може бути досягнута, на думку З. Фрейда, шляхом компромісу між особистістю і державою по лінії переадресування енергії цього комплексу в русло громадянської діяльності. Таке тлумачення громадянської поведінки виступає як прояв біологічного несвідомого, хоча й скоригованого соціальними чинниками. А. Адлер, представник психоаналізу, відмовляється від біологізації і акцентує увагу на соціальному почутті, завдяки якому індивід активно включається в суспільно-державні ситуації, в громадянську діяльність. З позиції класичного біхевіоризму (Д. Уотсон) громадянськість як компонент свідомості сформувати неможливо, так як громадянські дії та вчинки особистості здійснюються механічно як реакція на спеціально дібрані державою і суспільством стимули. Представники інтеракціонізму (Ч. Кулі, Д. Мід) вважають, що за допомогою відповідних стимулів і як наслідок роліової взаємодії членів групи виникає громадянськість.

Важливим фактором аналізу психологічних досліджень, певним чином пов'язаних з проблемою вивчення даного аспекту є те, що вченими-психологами (М. Боришевський, Ю. Завалевський, С. Занюк, І. Калинаускас, О. Киричук, Б. Кобзар, Я. Коломинський, В. Семиченко, І. Тисячник та ін.) була зроблена спроба охарактеризувати складові громадянськості і встановити їх ієрархічний взаємозв'язок, а саме: усвідомлення своєї належності до конкретного суспільства, держави, нації, етносу; розуміння демократичних цінностей політичної системи суспільства (плюралізм, лібералізм, повага до прав, свобод і обов'язків перед державою та соціальних груп); усвідомлення своїх прав, свобод і обов'язків перед державою; усвідомлення об'єднуючої і державотворчої ролі мови; толерантне сприйняття інших культур та інших держав. При цьому цікавим аспектом щодо розуміння цього феномена є вивчення його емоційно-спонукальної складової, яка включає: ідентифікацію себе з етносом, державою, нацією; мотивацію позитивної громадянської активності, що проявляється у постійній спрямованості на себе з погляду громадянського ідеалу; віддану любов до батьківщини, Вітчизни, народу; відповідальність перед державою і суспільством, а не лише усвідомлення своїх прав та обов'язків; активно-позитивне ставлення до української державності, готовності її захищати; орієнтацію на соціальну справедливість тощо.

Багатоаспектність поняття "громадянськість" обумовлює наявність різних позицій щодо визначення даного поняття у психолого-педагогічній науці. Зокрема, С. Гончаренко відзначає, що громадянськість – це

інтегративна якість, яка дає можливість індивіду відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною. Інші дослідники визначають поняття громадянськість як: духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини (авт. кол. Концепції громадянського виховання особистості); соціально-духовний феномен (В. Оржехівський); цілісне особистісне утворення, що виявляється у складових – особистісних якостях (Н. Косарева); складне психологічне утворення (І. Бех).

Так, вчений А. Розенберг зазначає, що громадянськість – це духовно-моральна цінність, яка характеризує людину як особистість, визначає її соціальну та моральну сутність. Дослідник підкреслює, що зрілий громадянин усвідомлює свою особисту зацікавленість у прогресі держави, вбачаючи в ньому також поліпшення особистого життя. Держава зацікавлена у вихованні громадянськості, тому що громадянськість стимулює та активізує державницьку діяльність людей, регулює відносини між особистістю та суспільством.

До основних елементів громадянськості вчені Б. Кобзар, Є. Постовойтов, В. Слюсаренко відносять моральну і правову культуру, тобто почуття власної гідності, внутрішню свободу, дисциплінованість, повагу і довір'я до інших людей, до органів влади, здатність виконувати свої обов'язки, гармонійно поєднувати патріотичні почуття з повагою до інших народів.

Цікаві думки можна простежити і в інших дослідників щодо розуміння громадянськості. Так, М. Боришевський, О. Вишневський в основу цієї особистісної якості закладають думку про обов'язкову сформованість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій щодо своєї національної спільноти, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу і самоусвідомлення себе в ньому. Формування даної якості, на думку дослідників О. Докукіної, А. Ржевської, уявляється метою та засобом консолідації багатонаціонального суспільства України, яка включає в себе повагу до інших народів і країн, до їх національних звичаїв і традицій, до їхньої самостійності і незалежності. В узагальненому вигляді громадянськість виявляється в міркуваннях, що від дій і вчинків особистості залежить доля країни, народу і її власне майбутнє і благополуччя.

До змісту поняття "громадянськість" О. Киричук включає життєву активність, гуманістичну спрямованість особистості, яка в своїй життєдіяльності керується загальнолюдськими (честь, совість, людська гідність, соціальна справедливість) і культурно-національними цінностями (працелюбність, добротворчість, волелюбність, суверенність, соборність). Тобто всі ті цінності, які відносяться до цілей виховання, є властивостями громадянина, а таким чином, і вся система виховання, згідно із стверджувальною концепцією, зорієнтована на становлення громадянина на підґрунті розвинутої індивідуальності та особистості.

Реалії сьогодення потребують по-новому поглянути на проблему громадянськості саме з точки зору виховання молоді, формування її позиції, політичної культури. Адже мова йде про знання, навички, вміння, які повинні стати дієвими збудниками у її повсякденній діяльності як власних, так і в загальнолюдських інтересах, в інтересах суспільства і себе особисто.

Проблема громадянського самовизначення більш детально досліджена ученими О. Киричук, І. Тисячник, які тлумачать громадянське самовизначення як процес і кінцевий результат взаємодії людини з природним, предметним і соціокультурним середовищем, як результат виховання громадянина держави, його фізичного, психічного, соціокультурного і духовного розвитку. Зі змістовою характеристикою означеного поняття вчені пов'язують готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед державою та суспільством, наголошують на його ціннісно-смісловій природі, стверджують факт його фіксації в "Я-концепції" індивіда та прояв в ранньому юнацькому віці у громадсько-організаторській активності. Внутрішньою рушійною силою громадянського самовизначення виступають ціннісні орієнтації індивіда, що ієрархізуються за рівнями включення його в суспільні відносини: на інтраіндивідуальному (істина, любов і доцільність), на інтеріндивідуальному (добро, справедливість), на метаіндивідуальному (оптимізм, творчість, гуманізм) рівнях.

З громадянським самовизначенням особистості тісно пов'язані поняття: "громадянська свідомість", "громадянська компетентність", "громадянська активність", "громадянська позиція", "громадянська поведінка".

У контексті нашого дослідження ми вважаємо за доцільне з'ясувати сутність поняття "громадянське самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів".

Учень професійно-технічного навчального закладу – це випускник основної або старшої загальноосвітньої школи, зарахований до професійно-технічного навчального закладу на навчання за програмами професійно-технічної освіти. У нашому дослідженні ми розглядаємо ту категорію українських учнів, які є випускниками основної загальноосвітньої школи і здобувають первинну професійно-технічну освіту.

Установлено, що особливо актуальною проблема формування громадянського самовизначення постає у ранньому юнацькому віці, коли посилюються вимоги до особистості стосовно її дій перед законом, зростають громадянські права, активізується соціальна позиція, розширюються межі свободи у виборі дій і вчинків. З позиції психоаналізу, юність інтерпретується як період надзвичайної вразливості, зумовленої

пробудженням сил, що мають інстинктивну природу. Низький рівень адаптивності й непослідовності поведінки характеризується внутрішніми конфліктами і стресами, пов'язаними з необхідністю розірвати емоційні зв'язки, які склалися в дитинстві, щоб вибудувати систему нових дорослих емоційних стосунків за межами сім'ї. Сім'я, а, відповідно, опіка батьків, перестають відігравати вирішальну роль у регламентації поведінки. Виникає необхідність у посиленні ролі навчального закладу в громадянському становленні особистості. Завдання навчального закладу полягає не лише в спрямуванні цих впливів, але й підготовці учнів до громадянсько вивірених дій і вчинків.

Сприятливі умови задля розв'язання завдань формування громадянського самовизначення учнівської молоді створюються у позанавчальній виховній діяльності – "системі взаємопов'язаних заходів і дій вихованців та педагогів на етапах самовизначення, самовираження, самореалізації особистості, спрямованої на ставлення до учня як до Людини, якій притаманні ціннісний світ, специфічне бачення і ставлення до оточуючого буття, визначення свого місця в ньому. Вона базується на формуванні й задоволенні духовних потреб українського учня, об'єднує позакласну і позашкільну роботу" [7: 27].

Грунтуючись на висновках, зроблених низкою авторів (В. Білоусовою, К. Дорошенко, Ю. Іванишиною, Л. Канішевською, Л. Ковбасенко, В. Кутьєва, Н. Ничкало, Ж. Петрочко та ін.) позанавчальну діяльність учнів у закладах професійно-технічної освіти ми можемо віднести до категорії систем, тобто цілісних утворень, які складаються із взаємопов'язаних елементів, оскільки в позанавчальній діяльності поєднуються різноманітні види пізнання, праці та спілкування, реалізуються різнобічні виховні завдання.

Система позанавчальної виховної діяльності учнів навчальних закладів професійно-технічної освіти розглядається нами як цілісний педагогічний процес формування і розвитку особистості майбутнього робітника (спеціаліста), що здійснюється на основі органічної єдності з навчальним процесом, взаємодії із соціальним середовищем, урахування особистих інтересів, нахилів учня і соціального замовлення суспільства, матеріальної бази та специфіки училища. Ця система передбачає обґрунтування і реалізацію організаційно-педагогічних форм позанавчальної діяльності учнів ПТНЗ, спрямованої на розвиток їхньої активності, самодіяльності та самоврядування.

Отже, під громадянським самовизначенням учнів професійно-технічних навчальних закладів ми розуміємо процес і результат оволодіння учнями ПТНЗ знань, умінь і навичок громадянської поведінки, відповідального ставлення до громадянських обов'язків, активне виявлення громадянської позиції, що забезпечується громадянською освітою та вихованням, включенням у спільну діяльність всіх учасників навчально-виховного процесу.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що громадянське самовизначення характеризується діалектичною єдністю внутрішньої та зовнішньої сторін особистості і виявляється в усвідомленому позитивному ставленні юнаків і дівчат до суспільства, людей, самого себе, готовності до виконання ними громадянського обов'язку перед державою та забезпечує активну громадянську позицію і самореалізацію особистості у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпін'я: ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.
2. Філософія : [навч. посіб.] / [Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Бойченко І. В. та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1999. – 624 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
4. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : [монографія] / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
5. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 300 с.
6. Професійна освіта : [словник : навч. посіб.] / [уклад. С. І. Гончаренко та ін.] ; за ред. Н. Г. Ничкало. – К. : Вища шк., 2000. – 380 с.
7. Петрочко Ж. В. Формування духовних потреб молодших школярів у позанавчальній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Петрочко Жанна Василівна. – К., 2000. – 224 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy [The Big Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language] / [uklad. i golov. red. V. T. Busel]. – K. ; Irpin' : VTF "Perun", – 2004. – 1440 s.
2. Filosofiia [Philosophy] : [navch. posib.] / [Nadolnyi I. F., Andrushchenko V. P., Boichenko I. V. ta in.] ; za red. I. F. Nadol'nogo. – K. : Vikar, 1999. – 624 s.
3. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti [The Personality's Education] : [pidruch. dlia stud. vyshch. zakl.] / I. D. Bekh. – K. : Lybid, 2008. – 848 s.
4. Panok V. G. Psykholohiia zhyttievogo shliakhu osobystosti [Psychology of the Personality's Way of Life: [monografiia] / V. G. Panok, G. V. Rud'. – K. : Nika-Tsentr, 2006. – 280 s.
5. Abul'khanova-Slavskaia K. A. Strategiia zhyzni [The Strategy of Life] / K. A. Abul'khanova-Slavskaia. – M. : Mysl', 1991. – 300 s.

6. Profesiina osvita [Professional Education] : [slovnnyk : navch. posib.] / [uklad. S. I. Goncharenko ta in.] ; za red. N. G. Nychkalo. – K. : Vyshcha sh., 2000. – 380 s.
7. Petrochko Zh. V. Formuvannia dukhovnykh potreb molodshykh shkoliariv u pozanavchalnii diialnosti [The Formation of the Young Pupils' Spiritual Needs in the Extracurricular Activity] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Petrochko Zhanna Vasylivna. – K., 2000. – 224 s.

Матеріал надійшов до редакції 04.01. 2012 р.

Сахневич И. Д. Научно-теоретическая основа проблемы формирования гражданского самоопределения молодёжи.

Проблема формирования гражданского самоопределения есть предметом рассмотрения широкого круга гуманитарных наук, непосредственно философии, социологии, педагогики, психологии, которые в центр своего внимания ставят человека, развитие его способности к осознанному выбору собственной жизненной позиции. В статье рассматривается научно-теоретическая основа формирования гражданского самоопределения рабочей молодёжи. В контексте исследуемой проблемы анализируются понятия "самоопределение", "гражданственность", "гражданское самоопределение", "позаучебная деятельность", "гражданское самоопределение учащихся профессионально-технических учебных заведений".

Sakhnevych I. D. The Scientific and Theoretical Basis of the Problem of Forming the Youngsters' Civic Self-Determination.

The issue of forming the civic self-determination is the consideration subject of a wide range of humanities, directly philosophy, sociology, pedagogy, psychology that put into the core of learning the human-being, his skill development to the realized choice of the personal life position. The article considers the scientific and theoretical basis of the problem of forming the working youngsters' civic self-determination. In the context of the researched problem the notions of "self-determination", "civility", "civic self-determination", "early youth age", "extracurricular activity" "civic self-determination of the students of vocational schools" are analyzed.